

Boris Parashkevov

(Bulgaria, Sofia University St. Kliment Ohridski)

On Some Subtle Relationships between Loanwords in Bulgarian

Abstract: The paper reveals the genetic relationships between couples (triples, etc.) of words characterised as etymological doublets, that is, words identified as descendants of a common domestic or foreign pra-lexeme. In addition, a broader analysis of word families (suffixal, prefixal and compound derivatives of the same lexical base) is proposed, allowing for insights into the unsuspected genetic relationship within sequences of words.

Key words: lexicology, etymology, genetic relationship

Борис Парашкевов

(България, Софийски университет „Св. Климент Охридски“)

За някои дискретни взаимовръзки между чуждите думи в българския език

Характерно за езици като чешкия, словашкия, унгарския, финския е това, че в столетна конфронтация с езиците на политически по-силни народи те са запазили или са доразвили трайно словообразователната си продуктивност. Затова нерядко едва ли не като странност се дават примери за заместването в тях на думи от международната културна лексика със собствени творения: чеш. *hudba* ‘музика’, *divadlo* ‘театър’, унг. *mozi* ‘кино’, фин. *puhelin* ‘телефон’. При сходни условия българският език е съхранил своята самобитност, но винаги е бил отворен в по-голяма степен за чужди езикови въздействия. Освен вековното съжителство с османотурския и гръцкия, през XIX в. се засилва френското (в модата и обществения живот) и руското (във военното дело и администрацията), през XX в. отчасти немското (в техниката), през втората половина на века всестранното руско, а в началото на XXI в. тоталното английско езиково влияние. Умереният пуризъм е давал известен отпор, а и народните говори са били постоянен източник за обогатяване на книжовния ни език.

При все това подмяната на *дюкян* с *магазин* при наличие на *продавница* е показателна за известни предпочитания към новото и „модерното“. На този фон е важно да се отбележи, че в езика ни наред с международни термини във всички сфери на живота проникват множество заемки от бита. При обилието от чужди лексикални елементи, намерили достъп в българския от източните езици, пряко или косвено от гръцки, от руски и другите славянски езици, пряко или опосредствено възприети латинизми, романизми и германизми трябва да се предположи, че някои думи са навлизали нееднократно с различен облик и най-често с модифицирана семантика, че

производни от една основа или праоснова съжителстват в български в невинаги разпознаваем вид.

Разкриването на подобни дискретни генетични взаимовръзки бяха десетилетия наред предмет на проучване от автора на тези редове. Голяма част от постигнатите резултати вече са публикувани в специализирани лексикони, в които впрочем не само чуждата, но и домашната лексика бе поставена на анализ от гледище именно на реални, но завоалирани етимологични взаимовръзки. Да се очаква изчерпателност при такива начинания е нереално. Затова в настоящото съобщение с няколко примера отново ще бъде илюстрирано наличието на неподозирана деривационна взаимовръзка както при явлението етимологична дублетност, така и в по-широк план. Вникването в принципите на тяхното изясняване би дало възможност на всеки увличащ се от лексикологична проблематика да потърси отговор на вълнуващи го въпроси в това отношение.

Под наличие на етимологична дублетност се разбира идентифицирането на две или повече формално и/или семантично различаващи се думи като застъпници на една и съща домашна или чужда дума. Когато са равнозначни, те неминуемо подлежат на стилистично диференциране, напр. *захар* и *шекер, роза* и *гюл*. В посочените лексикони на автора се прави подробен преглед как членовете на първата двойка, тръгвайки от староиндийската дума *śárkarā* ‘трошляк, пясък; ситна захар’, са навлезли по различни пътища двукратно в български. За първоначало на втората, възприета от западноевропейски езици, но преди това и от турски, се крие старинен ирански облик **varda-*, унаследен от индоевропейския корен **wǵdho-* ‘трънлив храст’.

Към този тип, но в резултат на народна етимология може да бъде отнесена двойката диал. *аглика* и книж. *иглика* като означения за пролетното планинско и градинско цвете с жълти, червени до сини и др. звънчевидни цветчета, разположени в китка, наричано също *примула* по ботаническото си наименование *Primula*. Като пожелателно име ‘да бъде красива като аглика/ иглика’ съществуват женските имена *Аглика* и *Иглика*. По данни на Българския етимологичен речник Ст. Младенов без изразена мотивировка свързва *иглика* с *игла*, докато в книгата си ‘Въпроси на българската етимология’ Вл. Георгиев изтъква, че обликът *иглика* е получен от *аглика* с уподобяване /a/ – /и/ > /и/ – /и/ и асоцииране по народна етимология с *игла*. Изходната форма *аглика* той възвежда към гръц. ἄγλυκος ‘горчив’ (букв. ‘несладък’), като за семантичната аргументираност се позовава на автохтонното българско име на игликата *гороцвет* (сиреч ‘с горчив цвят’). Предимство в Българския етимологичен речник в крайна сметка се дава на предложеното от Р. Бернар интерпретиране на *аглика* и точно на варианта *яглика* като производно от праслав. **jagla* ‘(просено) зърно’ и може би връзка с *ягода*, което едва ли е по-приемливо от постановката на Вл. Георгиев. Наименованията *аглика* и *иглика* при всяко положение са етимологични дублети.

Далеч по-чести, разбира се, са случаите с разноточни рефлексии на единния прототип като *реабилитирам* и *рехабилитирам* (все от лат. *rehabilito rehabilitare* ‘възстановявам нечие предишно състояние’).

Като остаряла и диалектна дума многотомният Речник на българския език квалифицира *къошк* ‘предна, отворена, покрита част на къщата; лятна къща извън града, обикновено в лозе; покрита беседка, павилион’. Чрез тур. *köşk* ‘летен дворец, вила; павилион’ тя води началото си от перс. *kūšk* ‘палата; голяма къща с градина в края на града; павилион’. От турски ориентализмът е преминал не само във всички балкански езици, но чрез италиански и френски е източник и на англ. *kiosk* ‘павилион; весникарска будка; телефонна кабина’. В Речника на новите думи в българския език с автори Е. Пернишка, Д. Благоева и С. Колковска англицизмът е регистриран у нас със

съвсем модерно значение: **киоск** ‘терминал, разположен на обществено място (на летища, гари, в учреждения и др.), който осигурява достъп до определена информация, представена на компютърен екран’ като етимологичен дублет на **къошк**.

В отделни случаи единият дублет може да представлява част от композиция и тогава е целесъобразно статусът му да се уточни като свързан етимологичен дублет. Такива са **гост** и първата съставка на немската заемка **гаст** ‘арбайтер букв. ‘гостуващ работник’, тъй като на индоевропейска основа българското съществително име **гост** и немското **Gast** ‘гост’ са прасродни.

Наследници на къснолатинската дума **muttum** ‘мрънкане, шушукане’ (букв. ‘мучене’, производно от звукоподръжателния глагол **muttio muttire** ‘муча’) са итал. **motto** ‘закачка, острога; девиз’ и френ. **mot** ‘дума’. Като означение за кратка мисъл или цитат, поставяни в началото на литературно произведение италианският облик е намерил достъп както в английски, немски, руски, така и в български: **мото**. Френ. **mot** се съдържа в предложното съчетание **mot à mot** ‘дума по дума’, възприето в български като наречие **мотамо** ‘дословно’ с двойно застъпен етимологичен дублет на **мото**.

Докато принципно положение при етимологичните дублети е те да не се намират в деривационна субординация, втората група лексикални взаимовръзки визират гнездовото анализиране на думи, тоест всевъзможните суфиксални, префиксални и композиционни производни от една и съща лексикална основа, включително от нейните апофонични вариации. По обем едно гнездо може да бъде скромно, но винаги обогатено с налични културно-исторически данни за участващата в него лексика. Така например в рамките на българския език към двойката **мото** – **мотамо** се прибавя **мотет**: възникнал през XII в. в школата на парижката катедрала „Нотър Дам дьо Пари“ едногласен или многогласен музикален жанр със или без инструментален съпровод, основан на библейски, впоследствие и на светски текстове, често прибавяни към определена мелодия. Наименованието е френско – **motet** (латинизирано **motetus**, италианизирано **mottetto**), и представлява умалителна форма на **mot** ‘дума’.

Друго „миниаюрно“ гнездо, съдържащо също двойка етимологични дублети, може да се оформи под **вестибуларен**. В съчетанието **вестибуларен апарат** думата означава орган във вътрешното ухо на човека и гръбначните животни, който осигурява пазенето на равновесие. Този термин застъпва латинското прилагателно **vestibularis** ‘преддвериен’, производно от етимологично неясното съществително име **vestibulum** ‘преддверие; преден двор на постройка, отделен от улицата с ниска стена’. В анатомичен смисъл латинизмът се използва както в автентичен, така и в калкиран вид: **вестибулум** наред с **преддверие** ‘разширение като вход към кух орган’. В архитектурата латинизмът се използва за означаване на празно помещение, преддверие на сграда, зала или апартамент, например итал. **vestibolo**, френ. **vestibule**. Френският облик е източник на бълг. **вестибюл** ‘междинно помещение в апартамент, от което се влиза в околните стаи’ с етимологичен дублет **вистибулум**.

При изявено продуктивни основи, каквато е тази на латинския глагол **rego regere** ‘оправям; насочвам; ръководя, управлявам’, производните могат да наброяват десетки и да наложат по целесъобразност обособяването на повече от едно гнездо. Ето част от намиращите място в гнездото на **rego** (с някои представки) и отделно на префиксацията **dirigo dirigere** ‘нареждам в права линия; насочвам; ръководя’: **ректум, регент, ректор, ректорат, ректифицирам, рекция, регион, режим, режисьор, режисура, режийни, коригирам, корекция, ескорт, ерекция; диригент, дирижирам, дирижабъл, директор, дирекция, директриса, директива, дресирам, дресура, дресинг, дрескод, адрес, адресирам, адресант, адресат**.

Силната обвързаност на дискретните взаимовръзки с историята и миграцията на думите проличава от следно изложение. В живописата се използва едно покриващо картината вещество, което образува предпазен филм и се нарича **фирнис**. Това означение е възприето от нем. *Firnis*. Чрез срвиснем. *firnīz/vernīz* и стфрен. *verniz* (днес *vernis*) то възлиза към ститал. *vernice*, респ. към срвеклат. *veronice* ‘смола; лак’, застъпник на гръц. βερώνικη като наименование на приготвяните с помощта на смола лакоподобни покривни вещества. Гърцизмът се свързва с името на античния град Береника/ Вереника в Северна Либия, наречен така през III в. пр. Хр. по името на съпругата на Птолемей III. Впоследствие бил преименуван на Бенгази – според легендата по името на погребания близо до селището мюсюлмански светец Бен Гази (с втора съставка *gazi* ‘победител над неверниците’). Любопитно е, че в нашия език са документирани още две заемки, водещи началото си от гръц. βερώνικη. Н. Геров лематизира като чуждица **верник** и я пояснява с дефиницията ‘смола, разтопена в спирт, та да ся натрие с нея нешто, за да бъде лъскаво и да ся пази от влажност, лустро’. Българският етимологичен речник отбелязва **верник** ‘спиртен лак’ като остаряла дума и предполага посредничество на тур. *vernik* или гръц. βερώνικη ‘лак, политура’ при заемането ѝ от срвеклат. *vernix* (VIII в.) – по името на споменатия северноафрикански град. С препратка към *верник* в същия речник е приведен и терминът **вернис** ‘вид лак’, възведен към френ. *vernis*. Наблюдаваното при този облик транслитериране на френския прототип – [вернис] вместо [верни] – прави обаче възможно допускането, че той е проникнал по-скоро чрез рум. *vernis* ‘лак, политура’ отколкото направо от френски. В деривационна връзка с френ. *vernis* стои изкуствоведският термин **вернисаж** ‘откриване на изложба, на която художник представя най-новите си картини’ (букв. ‘лакиране; полиране; гледжосване’). Той отразява онова значение на галицизма *vernissage*, което първоначално визирало разглеждането на картините в деня, преди да бъдат покрити с лак и преди изложбата да се открие, но по-късно бил пренесено върху самото тържествено откриване на изложбата и представяне на художника.

Накрая нека с един пример бъде показано как популярното изясняване на скрити деривационно-etimологични зависимости между думите в нашия език дава отговор на логични въпроси, повдигани спонтанно не само от нефилолози: Реална ли е всъщност интуитивно долавяната взаимовръзка между съществителното име **юзда** и глагола **обуздавам**? В своя етимологически и правописен речник на българския език Ст. Младенов отбелязва, че думата **юзда** се използва вместо по-старата **узда**, пряк наследник на стбълг. **о҃зда** с праславянска реконструкция **ōus-dhā*- ‘що се туря в устата’. Иначе казано, съвременният гласеж **юзда** е получен чрез т.нар. прејотоване на остарелия облик **узда** (срв. **ябълка** от стбълг. **аблъко**). С помощта на представката **раз-** от **юзда** е образуван модерен глагол **разюздавам се** с адективирано минало страдателно причастие **разюздан** ‘разпасан’, първичната основа обаче се пази в **обуздавам** – по-старинната префиксация с представка **об-**. Всъщност, доколкото глаголи **юздам се* и **уздавам* не съществуват, то както при **разюздавам се**, така и при **обуздавам** терминът префигиране е употребен условно. При тях в действителност е приложен така нареченият циркумфиксен словообразователен похват: новообразуван глагол чрез едновременното свързване на представка с (основа на) съществително име и добавяне на глаголно окончание.

ЛИТЕРАТУРА

- Армянов 1995: *Армянов, Г и др.* Речник на българския език. Т. 8. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София.
- Георгиев 1958: *Георгиев, Вл.* Въпроси на българската етимология. Издание на Българската академия на науките, София.
- Георгиев 1971 сл.: *Георгиев, Вл. и др.* Етимологичен речник на българския език. Т. 1-8 (*а-фялка*). Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, София.
- Геров 1975: *Геров, Н.* Речник на българския език. Фототипно издание. Част първа (А-Д). Изд. „Български писател“, София.
- Младенов 1941: *Младенов, Ст.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. Книгоиздателство „Христо. Г. Данов“, София.
- Парашкевов 2008: *Парашкевов, Б.* Етимологични дублети в българския език. Енциклопедичен речник на думи и имена с единно лексикално първоначало. ИК „ЕМАС“. София.
- Парашкевов 2013: *Парашкевов, Б.* Народни етимологии. Думи и имена с вторична семантична и морфологична мотивация. Изд. „Изток-Запад“. София.
- Парашкевов 2014: *Парашкевов, Б.* Малък речник на етимологични дублети в българския език. Изд. Слово, Велико Търново.
- Парашкевов 2017: *Парашкевов, Б.* От дума на дума... Занимателна лексикология. Изд. „Изток-Запад“, София.
- Пернишка 2010: *Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска.* Речник на новите думи в българския език. Изд. „Наука и изкуство“, София.